

Bihar megyei víz- és településnevek lexikai kapcsolata

1. Dolgozatomban Bihar megye település- és vízneveinek összefüggéseit mutatom be HOFFMANN ISTVÁN lexikális-morfológiai elemzési modellje alapján (1993: 55–8). Céлом azoknak a helységneveknek a vizsgálata, amelyekben vízrajzi köznevek szerepelnek, úgymint *víz, ér, patak, fő, híd, rév*, tulajdonnévi előtagok: *Körös-, Bél-, Belényes-, Berettyó-, Sebes*, személynevek, valamint a *Kis-, Nagy-, Alsó-, Felső-, Magyar-, Oláh-* melléknévi előtagú + vízrajzi tulajdonnév típusú összetételek. A településnevekben előforduló vízrajzi köznevek egyértelműsítik a helységnevek víznevekhez viszonyított másodlagos jellegét. Így kétségtelen, hogy a *Kölesér, Ér, Sárszeg* nevű települések a mellettük vagy közelükben folyó víziről kapták nevüket. Azonban vannak olyan vízrajzi köznevet rejtő denotátumok, amelyek csak történeti visszatekintéssel értelmezhetők. Ilyen például a m. R. *jó* 'folyó' vízrajzi köznév a *Berettyó, Hájó, Hejőkürt* nevekben, de az *aszó* 'kiszáradt folyómeder, völgy' azonosítása is problémát okozhat például a *Sziksó* településnévben, továbbá a *Hidegség* utótagjában is nehezen fedezhető fel a *séd* 'vízfolyás' jelentésű vízrajzi köznév. BÍRÓ FERENC a víznevekből metonimikusan keletkezett településnevek kérdését vizsgálva megállapítja, hogy a FNEŠz. adatbázisa 906 víznévi eredetű metonimikus településnevet tartalmaz, mely a szótár névállományának a 7,55%-át teszi ki. Az adatok alapján a történelmi Magyarország keleti régióiban jóval nagyobb arányban fordulnak elő víznévből keletkezett településnevek az ország többi részéhez viszonyítva (2005: 187).

A víznevek és településnevek összegyűjtésekor alapvető forrásként támaszkodtam KNEZSA ISTVÁN Erdély víznevei című tanulmányára, PESTY FRIGYES 1864-es kéziratos helynévtárára és GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájának adataira, valamint a FNEŠz. és a KMHSz. megfelelő szócikkeire. A vizsgált terület bemutatását RÁCZ ANITA Bihar megyei monográfiája alapján végzem, az ennek szerves részét képező történeti-etimológiai szótár segítségével.

2. Köztudott, hogy a letelepedéshez szükséges egyik alapfeltétel a víz, ezért e célból általában a folyó menti helyek a legelőnyösebbek, ugyanakkor főleg a nomád népeknél egy-egy nagyobb folyó orientációs szereppel is bír. Elsősorban ezeknek a tényezőknek köszönhetően keletkeztek víznevekből településnevek. Ebből következik, hogy a nagyobb folyók neve régebbi a helységneveknél, mert minden nép először a birtokba vett területnek a földrajzi adottságaival ismerkedik meg, és ha megfelelőnek találja, letelepedik. Ezért a folyónevek szívósabbak a településneveknél, mert a helységek elpusztulhatnak, így nevük feledésbe merülhet, de a nagyobb folyóvizeknél ez nem valószínű. Tartósságuk másik oka, hogy a folyónév a folyó folyásának egész hosszában élő lakosság körében van elterjedve; ez a lakosság a biztosítéka annak, hogy a folyónév korról korra átöröklődhessék. Az állandóság csak a nagyobb folyókra és patakokra vonatkozik. Nagyobb patakok azok, melyek három-

négy községen keresztülfolynak, és így feltehető, hogy nevük régi és a helységektől függetlenül alakult (KNIEZSA 1942: 29). Vannak olyan hosszabb patakok, amelyek a mellettük fekvő helység valamelyikéről nevezettek el, de ezekre a régi korokból általában nincs adatunk, tehát nem tekinthetők eredeti neveknek. Különösen igaz ez, ha a helység, amelyről a patak a nevét kapta, személynévi eredetű.

GYÖRFFY ERZSÉBET a vizeket folyáshossz alapján a következő csoportba osztja: *n a g y v í z* a több száz kilométer hosszan folyó, több nép-, nyelv- és névközösség helynévrendszerébe tartozó folyóvíznév; *k ö z é p v í z*, mely legfeljebb néhány száz kilométeres, de szintén több névközösség területén folyik keresztül; *k i s v í z*, mely két-három településen folyik át; *m i k r o v í z* a csupán egyetlen helységen (át)folyó víz, bár ez is tartozhat több nyelvközösséghez (2009: 106–7).

A kis- és mikrovizek nevei a helységneveknél is változékonyabbak. Ennek több oka is lehet: két település ugyanazt a patakot különböző névvel említi; a település lakosságának a kicserélődésével a patak neve is megváltozhat; sokszor a falu lakossága csak *Patak* néven emlegeti a vizet, ugyanezt a szomszéd falu már az illető falu patakának nevezi. A patak legtöbbször annak a határrésznek a nevét viseli, ahonnan ered, de több más ilyen kisebb vízzel egyesülve a név már változik, így növénynév, személynév, településnév, a patak jellegére utaló lexéma járulhat hozzá. A patak alsó folyásánál, torkolatánál már arról a községről kapja a nevét, amely feől folyik (BENKŐ 1947a/2001: 17).

3. Mint láttuk, víznevek és helységnevek kétféleképpen függnek össze egymással: vagy vízről nevezik el a mellette fekvő települést, vagy településről kisebb vizet. Az előbbi eset a régebbi elnevezési mód (BENKŐ 1947b: 259). Vannak olyan azonos alakú víz- és helységnevek, amelyekre korai adatunk nincs, mégis a név jelentése alapján valószínű, hogy a víznév az elsődleges. A feldolgozott adatok közül ilyen a *Sebes* (a Sebes-Körös mellékfolyója és településnév) vagy a *Fenes* (a Fekete-Körös mellékfolyója és településnév). Szerkezetileg könnyen kimutatható e két helynévtípus kapcsolata: legárukodóbb a helységnév és víznév formai azonossága, azonban a településnévhez különböző formánsok vagy víznévi elő-, illetve utótagok is hozzárendelődhetnek.

4. Az utóbbi évtizedekben kissé háttérbe szorultak az etimológiai kutatások, átadva helyüket különböző névrendszertani munkáknak. BÍRÓ FERENC (1997) helynévalkotó vízrajzi közneveket rendszerez szemantikai és esetenként morfológiai jegyeik alapján, elkülönítve a vizeket jelölő földrajzi közneveket (folyó- és állóvizek) és a vízkörnyéki helyeket jelölő közneveket (a vizet határoló, a vízzel határolt szárazulatokat és a mocsaras helyeket). Megállapítja, hogy az ómagyar kori településnevek jelentős hányada valamiféle víznévi előzményre megy vissza, illetőleg tartalmaz valamiféle vízrajzi köznevet. Ezeket a vízrajzi közneveket kisebb adattárak formájában közzé is teszi későbbi munkáiban (2008a, b).

A névadás belső jellegzetességei szerint a korai ómagyar kor vízneveinek funkcionális-szemantikai elemzését, valamint a Sajó vízrendszerét alkotó folyók neveinek lexikális-morfológiai leírását végezte el GYÖRFFY ERZSÉBET (2003, 2004), illetve PÓCZOS RITA a Sajó (2003), később a Garam és az Ipoly (2004) víz-

rendszerének bemutatásakor. Hasonló névrendszertani vizsgálatok alapján elemzi KOCÁN BÉLA (2009) Ugocsa vármegye vízneveit a középmagyar kor végéig kronológiai vizsgálattal egybekötve, TÓTH VALÉRIA pedig a Zala vízgyűjtőjét (2003).

KOVÁCS ÉVA (2008) az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai vizsgálata során azt mutatta be, hogy a víz-névadás indítéka elsősorban a víznek valamilyen külső dologhoz, körülményhez való viszonyán alapszik. Legtöbbször a víz környékének jellemző növénytakarója, állatvilága szolgál motivációként, és igen gyakori a közeli településre, birtokosra történő utalás is. A bihari víznévanyagban az idegen eredetű nevek nem alkotnak meghatározó névréteget. Az egyrészes víznevek döntő többsége köznévi lexémát tartalmaz, főként képzett melléknevet vagy vízrajzi köznevet, ahol a kétrészes nevek alaprésze általában a denotátum fajtáját jelöli meg, a bővítményi rész pedig leggyakrabban melléknevet, településnevet, illetve személynevet tartalmaz.

5. A vizsgált névanyag 152 olyan helységnevet tartalmaz, amely kapcsolatba hozható víznévvel. Ezek nemcsak természeti neveket (*víz, ér, patak, fő*), hanem egyéb, több kategóriába illő közneveket is tartalmaznak. Ilyenek a *rév* és a *híd(a)* elemet tartalmazó településnevek, közülük ez utóbbit LÖRINCZE (1947a: 17) a műveltségi földrajzi névalaprétteg vagy műveltségi bázisnév csoportjába sorolta, mint az emberi tevékenység eredményeként létrejövő alakulatokat, de KÁLNÁSI már bevette a vízrajzi nevek közé (1996a: 184).

A HOFFMANN-féle (1993/2007) lexikális-morfológiai elemzés során a névrészek egymáshoz való kapcsolatát vizsgálom a névelemek függvényében. Pl. A *Hidastelek* denotátum lexikális analízise a következő: Hid-as/telek. Névrészek (2): Hidas+telek, névelemek (3): Híd+-as+telek, azaz bővítményrész (lexéma+ toldalékmorféma)+alaprész.

Az elemzés a következő három fő kategóriát tartalmazza: 1. köznév, 2. személynév, 3. melléknévi jellegű szó. Ezeken belül azokat az alosztályozásokat alkalmazom, amelyekre megfelelő adatok szolgálnak.

A) K ö z n e v e k

1. Vízrajzi köznevek előfordulnak összetételben alaprészi funkcióval (*Fekete-patak*) vagy önállóan. Ez utóbbi esetben például az *Ér* egyszerre jelöl vízfolyást, mocsarat, tavat és települést: 1. 'Szatmár vm.-ben eredő, Pocsajnál jobbról a Berettyóba ömlő vízfolyás' *Omsó-ér* néven is említik. 2. 'Vásári határában említett mocsár' 1295: *Eer*, palus (Gy. 1: 690). 3. 'Süveg határában említett tó' 1310/338: *Eer*, lac. (Gy. 1: 662). 4. 'település Bihar vm. D-i részén Árpád mellett É-ra, a Köles-ér mentén' *1214/550: *Her* (Gy. 1: 615).

2. Foglalkozásnevet őriz a m. R. *solymos* 'solymász' (TESz.) etimonú *Solymos* helységnév, ahol a településnév metonímiával jött létre, és arra utalt, hogy a települést solymászok lakták (vö. KNIEZSA 1943: 200, FNESz. *Gyöngyössolymos*). JAKÓ három *Solymos* nevű településnevet említ: 1. 1213: *Solumus*, 1422: *Al-, Felsolmos*, mely Belényes vidékén található ma is; 2. 1219: *Solmus*, Cséfa és Inánd környékére lokalizálható, mely a 17. században elnéptelenedett; 3. 1487: *Solyond, Sylyond*, mely a széplaki kerülethez tartozott. Mivel sóly-

mokat az Alföld délkeleti részén, főleg Bihar, Szatmár és Békés megyében tenyésztek, és a solymászat III. és IV. Béla uralkodásának idején különösen elterjedt volt, két *Solymos* nevű települést sorolok foglalkozásnévi eredetűnek. Az első a Bihar és Békés megyehatárán szereplő, Cséfa és Inánd környéki, a második a Bihar, Szatmár és Szilágy megye találkozásánál lévő széplaki kerülethez tartozó *Solymos* településnév. A harmadik, a belényesvidéki pedig víznévi eredetű, amit GYÖRFFY (1: 600, 661) azon megállapítása támaszt alá, hogy a *Solymos* alak a legkorábbi pataknev, amit a *Remete*, majd a *Rossia* változat váltott fel (1264/298/572: *Solumfey*).

3. Valószínű, hogy a növénynevekből alakult helységnevek legnagyobb része eredetileg víznév volt és csak másodlagos helynévadással vált helységnévvé, hiszen a vizek után elnevezett helységek lehettek a kérdéses víz mellékének első települései (KNIEZSA 1943: 14–5). Ennek függvényében a vizsgált névanyagban olyan képzett növénynevet találunk, mint a *Füzesetek* (1311/323: *Fiuzezteluk*, Gy. 1: 618), és az *Almás* (1200 k.: *Almas*, fl. Gy. 1: 569, 593), továbbá két képzetlen növénynév is előfordul bővítményrészként, melynek az alaprésze mindkét esetben az *ér* vízrajzi köznév. Az egyik a *Nyárér* (+1214/334: *Narher*, Gy. 1: 646), ahol maga a víznév, a *Nyár-ér* eredetileg a település mellett folyó patak neve volt. Szerkezete ómagyar korra jellemző lexikai felépítést mutat: fanévből és vizet jelölő földrajzi köznévből áll, ezáltal olyan kisebb vízfolyást jelölt, amelynek partján nyárfák álltak. A település metonimikus úton róla nyerte nevét. Területileg szinte ugyanott található a *Kölesér*, Bihar vm. D-i részén Cséffától D–DNy-ra (*1138/329: *Kuleser*, Gy. 1: 636). Ez a település is a mellette elfolyó *Köles-ér* patakról kapta a nevét (FNESz.) metonimikus úton, s a település pontos elhelyezkedésére utalt. Jóllehet, a víznév a *köles* növénynév és az *ér* földrajzi köznév összetétele, a 16. századi *Kereser*, *Kereseer* alakok lejegyzésében valószínűleg a *Körös* víznév hatása is megmutatkozik. A *Solymos* (*Solumos* Gy. 1: 661, J. 339) településnév esetében kétségtelenül az azonos alakú pataknev a névadó (*Solymos*, p. J. 339). Ennek a pataknak az elnevezése viszont igen különleges alakulat, mert fölvetődik annak a lehetősége, hogy a patak nevének eredetét növény- és állatnévből eredeztessük egyaránt. Növénynévi eredetű, ha a *sulyom* (*Trapa natans*, más néven: csemegesulyom, vízigesztenye, vízidió, vízimogyoró, suly, susa, istennyila, számártövis, tiszavirág, vadmandula) növényről kapta nevét. Ez a faj jellegzetesen állóvizek, mocsarak felszínén tenyésző, ehető termésű növény. Bár gyakrabban szerepel állóvizek elnevezéseiben, mint az *ér*- vagy pataknevekben, az eres területeken való megjelenése a víz nagyon lassú mozgásának, néha kiszáradó voltának köszönhető. Más vidéken is előfordul, nevezetesen Szegedtől keletre, a Maros vízgyűjtőjéhez tartozó *Sulymos-ér* esetében.

4. Az állatnevet tartalmazó denotátumok eredetileg mikronévként valamilyen víznevet jelöltek, ami átvonódott a mellettük álló falura. A *Solymos* helységnév esetében elképzelhető, hogy e vidéken sok sólyom élt, így a név közvetlenül mikronévből is eredeztethető (a közeli *Kölesér* határából például hasonló az *Ölyüsd*, HA. 1: 79, KMHsz. 1: 211). Találunk egyéb képzett egyrészes neveket is, mint a *Hodos*, ahol a település neve a *hód* állatnév -s melléknévképzős származéka (KNIEZSA 1943: 192, 199), és a *Solymos* helynévhez hasonlóan eredetileg olyan területet jelölhetett, ahol sok hód élt. Ez a mikrotoponima vonódott át később a település egészére, tehát metonimikus úton született meg a településnév. A *Farkaspataka* hely-

név (1508: *Farkaspathaka*, J. 239) estében az eredeti mikronév előtagja állatnév lehetett, de feltételezhető személynévi eredetű változat is. A *Lórén* (1406: *Lorew*, J. 292) azt a helyet jelölhette, ahol lóval is át lehetett kelni a vízen. Szoros kapcsolatban állnak ezek az elnevezési módok a képzetlen, építményt jelentő elemet tartalmazó *Székelyhíd* helynévvel (1278/317/323/401, [1291–4] [2a]: *Zekulhyd*, t., Gy. 1: 666, J. 355).

5. Építményt jelentő összetételi elemek szerepelnek a *Várvize* (1327/469: *Warvysy*, p., Gy. 1: 690, Cs. 1:627), *Hidastelek* (1552, 1598: *Hydastelek*, J. 259) és *Pelbárhida* (1277/282: p. *Priuarthyda* vel *Vodosa* ~ p. *Priuarthyda* vel *Wodosa*, Gy. 1: 652) településnevekben. Ez utóbbi előtagja a latin *Priuartus*, *Priuatus* (1216/550, ÁSz. 655) m. R. *Priuarti* 'Pelbárt' személynév (1216/550, ÁSz. 655) változatait mutatja: a *Privart* ~ *Privard* a *Perbárt* ~ *Plebárt* formákon át alakult *Pelbárt*tá. A személynévhez a *híd* főnév -a birtokos személyjeles alakja kapcsolódott (FNESz.). A településnév eredeti mikrotoponimaként jelölt birtokos jelzős szerkezetből jött létre: Gutkeled nb. Privárd comes a Berettyón átvezető hidat építtetett, és arra vámszedési jogot nyert (J. 43, 318, KNIEZSA 1943: 192). TÓTH VALÉRIA (2008) a településnevek változástipológiáját vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ebben az esetben a -hida utótag funkcionális és strukturális értelemben rokonságot mutat a -laka, -háza utótagú összetett településnevekkel, azaz településnév-formánsként viselkedik. Településnév-formánsnak tekint minden olyan morfémát, amely egy adott nyelvben valamely korszakban a településnévi státus nyelvi kifejezésére szolgál, és arra, hogy általa újabb és újabb településneveket hozunk létre. A *Pelbárhida*, *Székelyhida* > *Székelyhíd* alakváltozata világosan mutatja, hogy e nevek funkcionálisan is más jellemzőkkel bírnak, mint az *Óhíd* vagy a *Megyei*híd denotátumok, ugyanis míg az első esetben az előtag személynév vagy személyt jelölő közszó, a második esetben nem személyt jelölő lexémák szerepelnek, és e nevek valódi névátvitel eredményei (régí híd; megyehatár).

6. A folyónév + *fő* szerkezetű településnevekről általában azt szokás tartani, hogy ezek az előtagban szereplő folyó forrásvidékéről kapták a nevüket metonimikus névadással: *Körös*fő nevű település valóban a Körös forrásvidékénél létesült, az elnevezését tehát a fenti motiváció hívhatta életre, vagyis *Körös-fő* 'a Körös patak forrása' > *Körös*fő 'a Körös forrásánál létesült [t.i. település]' metonímia játszódtott le. Így tekintve a *fő* nem tekinthető településnév-formánsnak, ha viszont az első ilyen szemantikai szerkezetű településnevek indukáló hatására elterjedt a víz mellett fekvő települések megjelölésében a *fő* utótaggal való névalkotás – függetlenül attól, hogy a település a víz forrásvidékénél vagy attól távolabb feküdt-e –, a *fő* máris településnév-formánsként ítéltető meg. A *Szalafő*, *Pinkafő*, *Szuha*fő stb. nevet viselő települések a Zala, Pinka, Szuha vizek forrásvidékétől igencsak távol helyezkednek el, így forrásnévből metonimikusan aligha keletkezhettek. Míg például a *Körös*fő esetében metonimikus névadással keletkezett, egyrészes településnévvel lehet dolgunk, addig a *Szalafő* típusába tartozó településnevek jelzős szerkezetként, kétrészes nevet eredményezve jöttek létre (TÓTH V. 2008: 183). A nyelvtudat – a nyelvészeti-névtani analízis – a *Körös*fő és a *Szalafő* típusú neveket alapvetően mégis azonos módon ítéli meg, s mindegyiket 'valamely víz mellett, többnyire a forrásához közel fekvő település' szemantikai struktúráként értelmezi.

7. A képzett anyagnév a *Fenes* (1344, 1422, 1528, 1587: *Fenes*, castr., v., Gy. 1: 617, Cs. 1: 608, J. 241) településnévben elsődlegesen mikrotoponimaként jöhetett létre, és olyan helyre, leginkább patakmederre utalhatott, ahol fenőkönek való köveket szedhettek, de a talaj minőségét is jelölhette. Ebben az esetben metonimikus névadás történt.

8. Hőmérsékletre utaló név a *Hájó* v. *Hévjó* (ma *Pece*), Nagyvárad mellett folyik el. Eredeti régi neve *Hév-jó* 'meleg folyó' (vö. 12. sz. vége: *Heuyou*, Anonymus. 31; 1249: *Hewyo*, J. 255; 1288: fluv. *Heuyo*, ORTVAY 1: 373). A *Pece* név valószínűleg a magyar *pece*, *pöce* 'szennygödör' mása. A *Hájó* nevű falu nevében él tovább az eredeti elnevezés (KNIEZSA 1943: 88). A *Forrószeg* (1508: *Forrozeegh*, J. 243) eredetileg mint mikrotoponima jöhetett létre a *forró* melléknév és a *szeg* 'szöglet, csúcs, kiszögellés, sarok, zug' (TESz. *szeg*²) jelentésű főnév összetételével (FNESz.), de az előtag hőmérsékleti viszonyokra éppúgy utalhatott, mint forrás közelségére.

B) Vízrajzi tulajdonnevek

1. Egyeleműek azok a településnevek, amelyek a víznevek alakját változatlanul vették át. Ilyen a *Sebes*, *Belényes*.

2. Az ómagyar kori Biharban összesen 19 olyan településnév létezett, amelynek első névrésze a település fiatalabb voltát fejezte ki az új melléknévvel (*Újanda*, *Újfal*, *Újlakfalva* stb.), s ebből 5, amely víznévi előtagot kapott (*Bisztraújfal*, *Berettyóújfal*, *Köröskisújfal*, *Sebesújfal* stb.). Az 1970 utáni helynévváltoztatásokat követően létrejöttek olyan elnevezések is, amelyek víznév +*újlak* (*Belényesújlak*) vagy víznév +*-széplak* összetételűek (*Berettyószéplak*, *Belényesszéplak*, *Körösszéplak*, *Feketeszéplak*) (MEZŐ 1999: 364).

C) Személynevek

1. Családnév szerepel olyan egy és kéttagú nevekben, mint az *Érsemjén*, *Éradony*, *Csekehida*, *Körösszakál* (MEZŐ: 1999: 345), az ómagyar kori *Szakál* 'település Bihar vm.-ben Körösszegtől DNy-ra, a Sebes-Körös partján' a *Zacal* személynévből (+1086, ÁSz. 834) alakult metonimikus úton, és birtoklást fejezhetett ki. Az alapul szolgáló személynév a török eredetű *szakáll* főnévből származik (vö. RÁCZ A. 2007: 80). A település határában a források azonos nevű vízfolyást említnek: *Szakál-ér* 'Szakál és Csehi határában említett vízfolyás' 1284/410: *Zakal er*, fl. (Gy. 1: 608, 663).

Nagyon érdekes összetétel a *Tiszaipálháza* településnév (1488: *Thyzappalhaza*, Cs. 1: 626, *Pályi* 1. 'település Bihar vm.-ben Debrecentől D-DK-re', 2. 'település Bihar vm.-ben Váradtól É-ra', RÁCZ A. 215). Előtagja a *Tiszai Pál* személynév, amelyhez a *ház* 'lakóhely, tartózkodási hely' (TESz.) főnév -a birtokos személyjellel ellátott alakja kapcsolódott. Az előtagban a *Paul* személynév található (1138/329, ÁSz. 618). A névalak első névrésze a magyar névrendszerben a 14. század során lassan meggyökeresedő állandó családnévrendszer kialakulásának és településnevekben való felbukkanásának példája (KÁLMÁN 1989: 66). A *Tiszai* családnév első adataként KÁZMÉR éppen e település fenti alakját közli (vö. RMCsSz. 1067).

Az *Érpál* vagy *Herpály*, *Érmihályfalva*, *Vizesgyán* nevek közül majdnem mindig egyiken könnyen felfedezhető a keresztnév. Ez utóbbi adatban az alapul szolgáló *Gyan* személynév (1272, ÁSz. 324) ófrancia, vallon eredetű: a *János* keresztnév vallon megfelelője, tkp. *Jean* (vö. KNIEZSA 1943: 197, KISS L. 1996: 445).

2. *Berettyó*- és *Belényesszentmárton* települések nevüket templomuk védőszentjéről metonimikus úton kapták (KISS L. 1996: 449). Személynévi alapja az egyházi latin *Martinus* (1014, ÁSz. 522), így a víznévi előtagot védőszentnévi utótag követi. Egyéb személynévek is részt vettek a névalkotásban, közülük a *Selénd* < R. *Serénd* településnév említhető meg, mely a m. R. *Serid* személynévből (1202–3/500 k., ÁSz. 710) keletkezhetett (l. FNESz. *Érselénd*).

D) Melléknévi jellegű előtagok

1. Számos képzetlen melléknevet tartalmazó víz- és településnévvel találkozunk, melyek előtagként fordulnak elő. Ezek a melléknevek legtöbbször méretre vonatkoznak, ezen belül pedig hosszra (*Hosszúaszó*), nagyságra (*Nagyér*, *Nagypatak*, *Kisbelényes*).

2. Helyzetviszonyító névrészként funkcionál az *alsó* és *felső* melléknév, de egyéb szavak is előfordulnak néhány névpár esetében. Találunk például tiszta névpárokat (*Alsótopa–Felsőtopa*, *Alsóesküllő–Felsőesküllő*, *Alsófeketepatak–Felsőfeketepatak*, *Alsókaraszó–Felsőkaraszó*, *Alsolyomos–Felsőlyomos*), pár nélküli alakulatra (*Alsópatak*) és szemantikailag nem koherens párokra (*Felsőbeznye–Hárombeznye*, *Felsőfenes–Magyarfenes*, *Felsőszakál–Egyházasszakál*).

3. Az előtag utalhat továbbá a vízfolyás mozgásának a gyorsaságára (*Sebes*), ízére (*Keserű*), valamint színére (*Feketepatak*). A *Feketebátor* azért nem sorolható a víz színére utaló helynevek közé, mert a korábbi *Bátor* alakhoz megkülönböztető jelzői előtagként kapcsolódott a *fekete* melléknév, utalva a Fekete-Körös mellékére (vö. FNESz.), így a szín csak közvetett módon hatott a névadásra. Ennek az elliptikus szerkesztéssel keletkezett névnek a szemantikai értéke 'Fekete-Körös menti Bátor'. Más névadási motivációval rendelkezik a *Feketepatak* helynév, mely eredetileg mikrotoponimaként jöhetett létre olyan patak megnevezésére, melynek medre sötét színű, fekete lehetett (vö. FNESz., KISS LAJOS 1996: 448). Ez a mikronév vonódott át metonímiával a falu egészére.

Megfigyelhető, hogy összetett nevek esetében ha a *fekete* vagy más minőséget jelölő melléknevet földrajzi köznév követ, akkor az reális minőséget fejez ki, de ha tulajdonfőnév követi, akkor az előtagban szereplő melléknév elsődleges jelentése nem egyeztethető közvetlenül az utótaggal (l. még *Feketegyörös* és *Feketetót*). Hasonló példa erre a vízrajzi köznévi előtagú és személynévi utótagú *Vizesgyán* (1552: *Wyzesgyan*, J. 251) településnév.

4. A népnevek majdnem minden esetben előtagként szerepelnek a vizsgált víznévi eredetű településnevekben. Három pataknevből (*Fenes*, *Gyepes* és *Remete*) lett helységnév szerepel az adattárban a következő névpárokból: *Magyarfenes*, *Magyargyepes* és *Oláhgyepes*, *Magyarremete*, *Oláhremete* és *Váncsaremete*. Az első név a *Fenes* településnévből keletkezett a magyar népnév hozzákapcsolásával, ami a település magyar lakosságára, illetve román mellételepedésre utalt (vö. GYÖRFFY I. 1915/1942: 365). Az *Oláhgyepes* forma a közelben lévő *Magyargyepes*től való

disztingválás szándékával jött létre. Az előtag arra utalt, hogy a falu megülői elsősorban románok voltak, a település fiókközségként született meg (GYÖRFFY I. 1915/1942: 362). Hasonló indítással keletkezett a *Remete* helynév magyar, oláh és *Wancha* előtaggal, ahol a harmadik tag az *Iwanch* személynév (1239/241/504, ÁSz. 437) becéző alakja. Ezzel kapcsolatban RÁCZ ANITA (2007) GYÖRFFY ISTVÁNra (1913/1942: 337) hivatkozva megjegyzi, hogy *Váncsaremete* talán a település egy részét, a Felvéget jelölte.

BENKŐ (1998a: 139) szerint a székelység mint sajátos jogállású népesség az ómagyar korban a harcok során az elő- és utóvéd szerepét töltötték be. Később, mikor az ország keleti részén volt inkább szükség a határvédőkre, megkezdtek vándorlásukat Baranya–Bihar–Telegdiszék irányába. A székely lakosság nyomát őrzik a megye D-i részén Váradtól D-re a Nyárér patak bal partján fekvő *Székelytelek* (1291: *Zekulteluk*, Gy. I, 666), és az ÉK-i részen, az Ér bal partján található *Székelyhid* (1278/317/323/401: *Zekulhyd*, Gy. I, 666) települések elnevezése, ill. A *Székelyjó* (ma Henc pataka) víznév.

6. A vizsgált köznevek közül négy vízrajzi köznév vált egyelemű településnévvé. Ezek a következők: *ér* 'kis, alig vagy egyáltalán nem folyó nyílt víz lapályon, vizenyős területen'; *örvény* 'természetes folyóvíz szakasza, ahol kútszerű mélyedésben a víz körbeforog'; *sár* '1. nem tiszta, állandóan látható hordalékot szállító folyóvíz', 2. 'mocsár'; *sebes* 'gyorsan folyó víz, patak'. A *sár* köznév esetében szerepel képzett forma is pl. a *Sár(i)* és *Sáros* településnevekben (a jelentésmegadásokat l. VÖRÖS OTTÓ 1999).

Az összetételben előforduló vízrajzi köznevek száma összesen 24, mely az alábbi arányok szerint oszlik meg: *patak* 'gyorsabb folyású, kisebb állandó víz' (15), *sár* (3), *örvény* (3), *ér*, (2), *víz* (1). A *patak* vízrajzi köznév esetében 6 -*pataka* forma szerepel. A *sár* víznév azért vesz részt ebben a kategóriában is, mert összetétel eleme, mint *Sárosbócs*, *Sárosbócsida*, *Sárszeg*. Az *örvény* továbbá szerepel a *Bélörvényes*, *Örvényesligete*, *Belényesörvényes* településnevekben is. Az *ér* alapelemként jelenik meg a *Nagyér* és a *Kölesér* településnevekben. Végül a *Várvize* alakulat tartalmazza a *víz* köznevet szintén alapelemként, de képzett formában.

A felsorolt népnevek (6) minden esetben előtagként vesznek részt a névalkotásban *Magyar*- (3), *Oláh*- (2) és *Székely*- (1) elemet tartalmazó nevekben. A növénynevek (12) közé beleszámítottam az idegen nyelvűeket is, pl. szl. **b=zina* 'bodza, bodzás' (RÁCZ A. 2007: 53), román *rogoz* 'sás, káka' (vö. FNESz. *Bélrogoz*). Az állatneveket tartalmazó helynevek (4) között szerepel a *kabala* 'kanca, ló' (*Kabaláspatak*). Építménynevek (3) előtag- és utótagként egyaránt előfordulnak (*Sebesvár*, *Várvize*, *Várvíztelek*). Bár *Köröső* ma már Kolozs megyéhez tartozik, az ómagyar korban Bihar vármegyéhez számították, így *Sárfővel* együtt a megfelelő csoportosításban szerepel. Anyagnévi (1) és hőmérsékletre (1) utaló nevek a *Fenes*, illetve a *Hájó* településnevek, foglalkozásra utaló pedig a *Solymos* (a releváns kontextusban).

A tulajdonnévi előtagok elsősorban víznévi eredetűek (52). A vizsgált anyag szintagmáinak szerkezetében a *Körös*- előtag a leggyakoribb (19), hiszen ez a vidék a Körösök által leginkább átszelt terület. Bár az elemzett territórium nem öleli fel az

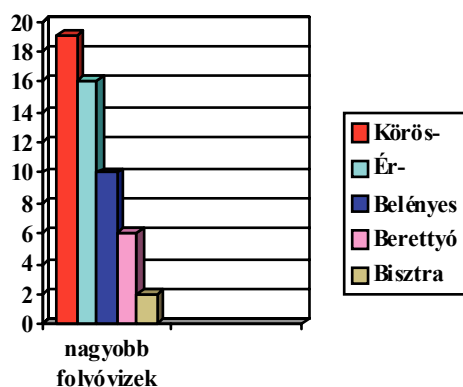

egész Érmelléket, feltűnően sok az *Ér*- előtagú elnevezés (16), ugyanakkor jelentős számban szerepelnek további folyónevek, így a *Belényes* (10), a *Berettyó* (5) és a *Bisztra* (2).

GYÖRFFY ERZSÉBET (2009: 120) a folyóvíznévi eredetű kétrészes településneveket strukturális szempontból két csoportra osztja: az első csoportba tartoznak a település lokális elhelyezkedésére utaló víznév és fajtajelölő földrajzi köznévi összetételek az S+F képlet alapján, a másik típusba pedig, amelyekben a folyóvíz neve egy már létező településnévhez járult később előtagként S+M képletű neveket hozva létre. Ez utóbbi esetben az így keletkezett nevek az azonos településnévi utótag megkülönböztetése céljából jöttek létre a tájékozódás megkönnyítése végett. Ám e funkcionális specifikáció kétpólusú, ugyanis ha egy olyan víznévi előtag hivatott betölteni a pontos lokalizáció szerepét, amit nagyobb területi körzetben is ismernek, csupán a szélesebb közönségnek szolgál megkülönböztető jelzésként, szűkebb használati körben – mivel az előtag használata nélkül is realizálódik a megfeleltetés –, nem tölti be lokalizáló szerepét. Szűkebb használati körben inkább egy kisebb folyó neve szolgálhatná a könnyebb tájékozódást (vö. MEZŐ 1982: 222, GYÖRFFY E. 2008: 147). Például a *Berettyó* folyó, mint az illető régió legjelentősebb folyója, meghatározó információs értékkel bír és megkülönböztetés céljából került számos településnév elé (*Berettyócsohaj*, *Berettyódéda*, *Berettyófarnos*, *Berettyókirályi*, *Berettyószentmárton*, *Berettyószéplak*, *Berettyóújfalu* stb.). Ez az elnevezési mód, a hivatalos névadás hozadékeként tökéletesen betölti orientációs szerepét akkor, ha a nevet olyan személy használja, aki nem az adott régióhoz tartozik, ezért az előtaggal ellátott nevet a helyi közösség általában nem használja, mert a név előtag nélkül is pontosan identifikál. A víznévvel való megkülönböztetés a *Berettyó* egyik mellékvíznevének előtagként való használatával lenne lehetséges, amit csak a régióon belül használnának.

1. ábra

A *Körös*-, *Ér*-, *Belényes*-, *Berettyó*- és *Bisztra*-előtagú településnevek mennyiségi összehasonlítása

A személynevek csoportjában (33) család és keresztnév is egyaránt szerepelnek, bár az elkülönítésük korántsem egyszerű. Találunk olyan különleges alakulatot, mint a szláv személynevet tartalmazó *Libánpataka* (vö. FNSz. *Libánfalva*) vagy a *Topa* (1211, ÁSz. 762) személynevet rejtő helynév összesen kilenc előfordulással. Védőszentek nevei a fent említett csoportban mindössze két alkalommal szerepelnek.

A melléknévi jellegű előtagok (27) nagyon tarka képet mutatnak. Legtöbb a *felső-* előtag (9), ezt követi az *alsó-* (7), majd a *kis-* (4), *nagy-* (3), *fekete-* (3) és *hosszú-* (1). Az *Alsó-* és *Felső-* előtagú névpárok esetében ez utóbbiak többféle szemantikai jegyet hordozhatnak: utalhatnak alacsonyabban vagy mélyebben fekvő domborzatra, folyóvizek folyási irányára, világtájakra, egyúttal a felszín horizontális tagolódása szerint jelölhetnek közelebb vagy távolabb eső helyet, illetve valaminek a határát vagy központját.

Az alábbi táblázat a melléknévi előtagok eloszlását, párosítását mutatja be.

1. táblázat

Melléknévi előtag + folyóvíznév

	Alsó-	Felső-	Magyar-	Oláh-	más
E s k ü l l ő	Alsóesküllő	Felsőesküllő	-	-	-
F e k e t e p a t a k	Alsófeketepatak	Felsőfeketepatak	-	-	-
H i d a s e l (i)	Alsóhidasel	Felsőhidasel	-	-	-
K a r a s z ó	Alsókaraszó	Felsőkaraszó	-	-	-
S o l y m o s	Alsolymos	Felsőlymos	-	-	-
P a t a k f a l v a	Alsópatak	-	-	-	-
T o p a	Alsótopa	Felsőtopa	-	-	-
B e z n y e p a t a k a	-	Felsőbeznye	-	-	Hárombeznye
F e n e s	-	Felsőfenes	-	-	Magyarfenes
S z a k á l	-	Felsőszakál	-	-	Egyházasszakál
G y e p e s	-	-	Magyargyepes	Oláhgyepes	-
R e m e t e	-	-	Magyarremete	Oláhremete	-

Százalékos arányban az összesen 170 helynév a következőképpen oszlik meg: köznév 34,1%, ebből vízrajzi köznév 16,4%, egyéb köznév 17,6%, vízrajzi tulajdonnév 30,5%, személynév 19,6% és melléknévi jellegű előtag 15,8%.

7. Bihar megye gazdag település- és víznévanyagának érintőleges áttekintése világosan mutatja, hogy a névadó közösség a meglévő alapelemekből képes igen változatos földrajzi neveket létrehozni, többféle víz- és településneveket egyaránt

alkotni. Célszerű ezeknek a településeknek a régebbi és új adatait minél részletesebben megvizsgálni a velük kapcsolatba hozható víznevek alapján, aminek elengedhetetlen része a régi és aktuális térképek összevetése és elemzése is.

A hivatkozott irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2001. A Nyárádmente földrajzinevei. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 217., Budapest. [Eredeti kiadás 1947, Magyar Nyelvtudományi Közlemények 74. Budapest.]
- BENKŐ LORÁND 1947b. Víz- és helységneveink viszonyához. Magyar Nyelv 259–63.
- BENKŐ LORÁND 1998a. Adalékok a bihari székelység történetéhez. In: Név és történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, 139–47.
- BÍRÓ FERENC 1997. Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. Magyar Nyelvjárások 34: 93–114.
- BÍRÓ FERENC 2005. Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. Névtani Értesítő 27: 170–9.
- BÍRÓ FERENC 2008a. Folyó- és állóvizeket jelentő köznevek ómagyar kori településnevekben. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 99–106.
- BÍRÓ FERENC 2008b. Vízrajzi köznevek ómagyar kori településnevekben. Névtani Értesítő 30: 67–81.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III. és V. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FNESz.⁴ = KISS LAJOS 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára 1-2. Akadémiai Kiadó, Budapest. [Negyedik bővített és javított kiadás.]
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2003. Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata. Magyar Nyelvjárások 41: 195–204. [Reszegi Katalinnal]
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2004. Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk. Helynévtörténeti tanulmányok 1. Debrecen, 129–44., In: <http://mek.oszk.hu/01900/01973/>. [Letöltve: 2009. 10. 05.]
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2008. Folyóvíznevekből alakult településneveink. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 142–8.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2009. Korai ómagyar kori folyóvíznevek (PhD dolgozat). Debrecen.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Budapest.
- GYÖRFFY ISTVÁN 1943. Dél Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. In: Magyar nép – magyar föld. Magyar Írás Irodalmi és Könyvkiadóvállalat, Budapest, 359–392.

- HA. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 1997. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból I. Bihar megye. A Magyar Névtörténeti Kiadványok 1., Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. Helynevek nyelvi elemzése. Tinta Kiadó, Debrecen. [Második kiadás 2007.]
- J. = JAKÓ ZSIGMOND 1940. Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Erdélyi Tudományos Füzetek 194., Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. A nevek világa. Negyedik, átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996a. Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. DEMNyIK. 67., Debrecen.
- KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei: Magyar Nyelvőr 120: 440–450. [Újra-kiadás: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 1999.]
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. Erdély víznevei. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk. Magyarok és románok I. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 111–313.
- KOCÁN BÉLA 2009. A folyóvíznevek típusai és változásai Ugocsa vármegye ómagyar és középmagyar kori névanyagában. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk. Helynévtörténeti tanulmányok 4. Debrecen, 115–30.
- KOVÁCS ÉVA 2008. Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 189–95.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. Földrajzi neveink élete. A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 9., Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. A magyar hivatalos helységnévvadász. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1999. Adatok a magyar hivatalos helységnévvadászhoz. Akadémiai Kiadó, Nyíregyháza.
- ORTVAY TIVADAR 1882. Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig. I–II. Budapest.
- PÓCZOS RITA 2003. A Sajó vízrendszereinek nyelvi rétegei. Magyar Nyelvjárások 41: 487–96.
- PÓCZOS RITA 2004. A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk. Helynévtörténeti tanulmányok 1. A Magyar névtörténeti Kiadványok 8., Debrecen. 105–27.
- PESTY = HOFFMANN ISTVÁN és KIS TAMÁS szerk. 1996., 1998. PESTY FRIGYES kéziratos helynévtárából, 1864. Bihar vármegye I–II. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65–66., Debrecen. (335 + 314 lap.) In: I. kötet: <http://mnytud.arts.klte.hu/sorozat/pesty/pesty1.pdf>. [Letöltve: 2009. 10. 05.], II. kötet: <http://mnytud.arts.klte.hu/sorozat/pesty/pesty2.pdf>. [Letöltve: 2009. 10. 05.]

- RÁCZ ANITA 2005. A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9., Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2007. A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12., Debrecen.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- TESz. = BENKŐ LORÁND szerk. 1967-1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. [IV. Mutató 1984], Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 2003. A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. Névtani Értésítő 25: 89–94.
- TÓTH VALÉRIA 2008. Településnevek változástudományja. A Magyar Névarchívum kiadványai 14., Debrecen.
- VÖRÖS OTTÓ 1999. Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 211. Budapest.

KISS MAGDALÉNA (kissmagdo@gmail.com)

Correlations between river and locality names of the old Bihar comitat

The essay presents the factors that influence the name forms shaping of rivers and settlements as well as their interaction in name setting. My goal is to present the connections between the names of certain settlements and rivers of Bihar comitat, based on HOFFMANN ISTVAN's lexical-morphological analysis model. The study list contains close to 166 settlement names that bear relation to river names. These not only include geographical names (water, creek) but also other, various category, common names (bridge). I study and explain the word structure of settlement names in relation to the occurrence frequency of river name prefixes, location and popular name parts showing their various semantics. Surveying Bihar comitat's abounding list of settlement and river names shows clearly the capacity of naming community to produce diverse geographical, settlement and river names based on existing fundamentals.

KISS, MAGDALÉNA